

ПРАВОМІРНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Лесь І.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства

факультету міжнародних відносин

Національного авіаційного університету,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0596-3749>

Лесь І.О. Правомірність застосування ядерної зброї у міжнародному праві.

Після Другої світової війни погляди деяких воєначальників на застосування ядерної зброї різко змінилися. Раніше застосування ядерної зброї вважалося неймовірним фактом. У свідомості багатьох ця точка зору була замінена уявленням про те, що обмежена ядерна війна можлива і її можна перемогти. Така ментальність породжує фундаментальне питання: чи будь-яке використання ядерної зброї має пріоритет міжнародного права.

Хоча немає міжнародної конвенції, яка прямо забороняє використання ядерної зброї, наслідки застосування будь-якої зброї регулюються численними конвенціями та міжнародним звичаєвим правом. Рішення про те, що ядерна зброя порушить один або декілька принципів гуманності, закріплених у позитивному чи звичаєвому міжнародному праві, не може бути вирішальним. Коли держава використовує зброю, яка виділяє будь-яку газоподібну речовину або порушує територію нейтральної держави, ця держава сама порушує міжнародне право. Однак деякі порушення міжнародного права, включаючи заборону на заподіяння непотрібних страждань і невибіркової шкоди між комбатантами та некомбатантами, можуть бути виправдані військовою необхідністю, якщо їх використання є пропорційним військовій необхідності, ударом у відповідь або самообороною.

У цій статті розглядаються різні способи використання ядерної зброї та оцінюється їх законність згідно з позитивним і звичаєвим міжнародним правом. Було зроблено висновок, що будь-яка ядерна зброя підлягатиме забороні на газ та іншу пов'язану зброю. Крім того, ми прийшли до висновку, що за всіх обставин, окрім найбільш обмежених, використання ядерної зброї спричинило б непотрібні страждання, не проводило б розрізнення між комбатантами та некомбатантами та порушувало б територіальну цілісність нейтральних держав. Навіть якщо цей засіб правового захисту порушується національним законодавством, ця стаття демонструє, що практична необхідність використання ядерної зброї та отримана в результаті цього будь-яка військова перевага, за своєю суттю є непропорційною шкодою, завданій будь-яким використанням ядерної зброї, а отже, відповідно до міжнародного права застосування ядерної зброї є незаконним.

Ключові слова: ядерна зброя, ООН, Генеральна Асамблея ООН, непорушність територіальних кордонів, Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів, Гаазький проект правил ведення повітряної війни, Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду, непотрібні страждання, ядерна атака, пропорційність.

Les I.O. The legality of the use of nuclear weapons in international law.

After the Second World War, the views of some military leaders on the use of nuclear weapons changed dramatically. Previously, the use of nuclear weapons was considered an incredible fact. In the minds of many, this view has been replaced by the notion that limited nuclear war is possible and winnable. Such a mentality raises a fundamental question: does any use of nuclear weapons have priority under international law.

Although there is no international convention that expressly prohibits the use of nuclear weapons, the consequences of the use of any weapon are governed by numerous conventions and customary

international law. A decision that nuclear weapons would violate one or more principles of humanity enshrined in positive or customary international law cannot be decisive. When a state uses a weapon that emits any gaseous substance or violates the territory of a neutral state, that state is itself violating international law. However, some violations of international law, including the prohibition of causing unnecessary suffering and indiscriminate harm between combatants and non-combatants, may be justified by military necessity if their use is proportionate to military necessity, retaliation or self-defense.

This article examines the various uses of nuclear weapons and assesses their legality under positive and customary international law. It concluded that any nuclear weapons would be subject to a ban on gas and other related weapons. Furthermore, we conclude that in all but the most limited circumstances, the use of nuclear weapons would cause unnecessary suffering, would not distinguish between combatants and non-combatants, and would violate the territorial integrity of neutral States. Even if this remedy is violated by national law, this article demonstrates that the practical necessity of using nuclear weapons, and any resulting military advantage, is inherently disproportionate to the damage caused by any use of nuclear weapons, and thus, accordingly under international law, the use of nuclear weapons is illegal.

Key words: nuclear weapons, UN, UN General Assembly, inviolability of territorial borders, Geneva Protocol on the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Similar Gases and Bacteriological Agents, Hague Draft Rules of Air Warfare, Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, unnecessary suffering, nuclear attack, proportionality.

Постановка проблеми. Першочерговим завданням оцінки законності застосування ядерної зброї є визначення відповідного закону. У Статуті Організації Об'єднаних Націй [1, с. 7] зазначено, що відповідними джерелами міжнародного права є міжнародні конвенції, міжнародна практика, наукові праці та загальні правові принципи, визнані цивілізованими країнами.

На жаль, жоден договір чи конвенція прямо не легітимізують використання ядерної зброї. Деякі вчені [2, с. 55] стверджують, що міжнародне право не застосовується до будь-яких питань щодо ядерної зброї, вказуючи на відсутність всеосяжних положень договору як на доказ того, що міжнародне право суворо не забороняє використання ядерної зброї. На підтвердження цього твердження прихильники такої позиції посилаються на справу Лотуса [3]. За результатами розгляду згаданої справи по суті, суд дійшов висновку, що держава має законне право вживати будь-які дії, які суворо не заборонені міжнародним правом [4]. Оскільки жоден договір прямо не забороняє використання ядерної зброї, деякі науковці стверджують, що використання ядерної зброї не може вважатися незаконним згідно з міжнародним правом [5].

Стан опрацювання. Враховуючи актуальність теми, вітчизняні та зарубіжні дослідники та вчені обговорюють різні аспекти небезпеки застосування ядерної зброї. Серед науковців, які присвятили свої доробки питанню правової природи ядерної зброї у міжнародному праві слід виділити В.Н. Денисова [6], Ю. Услисту та Ю. Олвенську [7], які безпосередньо проаналізували наслідки використання ядерної зброї у військових цілях у японських містах Хіросіма та Нагасакі, оцінивши практику подальших випробувань у процесі розробки ядерної зброї. С. Федина [8] у своїх працях розмірковує про питання розбросення крізь призму концепції миру в сучасній міжнародній політиці. Крім того, праці таких вчених, як М. Баймуратова [9], О. Бігняка [10] та ін. були використані при написанні статті у якості теоретичної основи понятійного апарату. Основу дослідження склали міжнародно-правові акти, у тому числі рішення ООН та Ради Безпеки.

Метою цієї статті є дослідження правомірності застосування ядерної зброї у міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Відсутність нормативно-правового акту, який прямо забороняє застосування ядерної зброї не означає, що міжнародне право не впливає на ядерну зброю. По-перше, хоча жодна конвенція не забороняє використання будь-якої ядерної зброї як такої, значна кількість нормативно-правових актів розглядають неминучі наслідки та вплив будь-якого використання ядерної зброї. Будь-який аргумент про те, що конвенція, яка виникла раніше за ядерну зброю або конкретно не стосується ядерної зброї, не має на меті обмеження використання ядерної зброї і тому не може тлумачитися як така, є неспроможним.

Якщо держава порушує положення договору, вона порушує і сам договір незалежно від джерела порушення, якщо тільки положення договору не включають конкретного джерела порушення. Більше того, саме відсутність конвенції, яка чітко висвітлює питання ядерної зброї, викликає необхідність розповсюдження існуючих договорів на ситуації, пов'язані з ядерною зброєю [11]. Не-

заперечним є той факт, що міжнародне право дозволяє невибіркоче використання ядерної зброї, однак це не означає, що це може бути реалізовано на практиці.

По-друге, Статут Міжнародного Суду ООН вимагає звернення до міжнародного звичаєвого права. Хоча термін «міжнародне звичаєве право» є аморфним і дещо нематеріальним терміном, докази його положень можна знайти в заявах міжнародних органів, що представляють погляди окремих держав. Визначення міжнародного права щодо ядерної зброї вимагає оцінки судових прецедентів і резолюцій, які не мають обов'язкової сили.

Враховуючи, що міжнародні угоди прямо не забороняють використання ядерної зброї, наступне питання полягає в тому, чи порушить детонація ядерної зброї вимоги конвенцій, які прямо не стосуються ядерних питань. При визначенні того, чи поведінка держави порушує міжнародну угоду, відповідну поведінку слід розглядати в світлі буквальних термінів документа. Законність дії залежить виключно від того, чи суперечить ця дія умовам цієї Угоди.

Концепція міжнародного гуманітаризму вимагає від учасників бойових дій мінімізувати страждання та руйнування, спричинені ворожими силами. Витоки цього принципу можна простежити з Санкт-Петербурзької декларації 1868 року, яка була прийнята, щоб обмежити використання нового типу куль, які завдають болючих ран, що складно піддаються лікуванню [12].

Конвенція була першим документом, який визнав обмеження у засобах досягнення військових цілей [13], заявивши, що комбатанти не можуть використовувати зброю для «некорисних цілей», тим самим посилюючи страждання людей з обмеженими можливостями [12, с. 95-96]. Це ще раз підтверджує принципи, проголошені в Санкт-Петербурзькій декларації, які в подальшому розширені в правилах, доданих до Четвертої Гаазької конвенції 1907 року [14]. Це положення підтвердило, що право воюючих сторін використовувати засоби для нанесення шкоди ворогові не є «необмеженими» (ст. 22а) і що «підступне вбивство» (ст. 23б) і спричинення «непотрібних страждань» (ст. 23е) є неприпустимим.

Критерії, які використовуються для визначення того, чи застосування конкретної зброї є «непотрібним стражданням», ніколи не були авторитетно встановлені. М'якому за своєю суттю терміну «непотрібний» можна надавати різноманітні значення. Найпоширеніший стандарт «непотрібних страждань» врівноважує шкоду, завдану зброєю, з необхідністю досягнення військових цілей. Одним із тверджень цього є те, що законність використання певної зброї залежить від «непотрібної, надмірної та непропорційної шкоди військовим результатам», а не від ступеня шкоди та людських страждань» [15].

Разом з тим, існує думка [16], що застосування ядерної зброї не порушує жодних стандартів. Держава може посилатися на традиційне обґрунтування оборони та національної безпеки, щоб виправдати конкретне застосування ядерної зброї [16, с. 16]. Хоча достовірність цього міркування, очевидно, залежить від фактичних обставин, висока еластичність стандарту передбачає, що цей захист застосовуватиметься як звичайна процедура незалежно від ступеня пошкодження об'єктів для даної групи населення.

Важче виправдати використання ядерної зброї, виразивши «невибіркочі страждання» як непотрібні страждання. Теоретики часто стверджують, що ядерну зброю можна використовувати таким чином, щоб уникнути масового та невибіркового знищення [16, с. 95]. Це гіпотетичне використання може бути застосовне для обмежених військових цілей, включати відносно невеликий об'єм заряду та відповідно мати обмежений вплив. Оскільки технічний прогрес зробив можливим «обережне та швидке використання ядерної зброї, вважається, що ядерну зброю можна використовувати способами, які юридично не відрізняються від звичайної зброї [16, с. 98–103].

Переважає більшість сучасних дослідників вважають, що використання ядерної зброї призведе до непотрібних страждань у більшості, якщо не в усіх випадках її застосування [17]. Деякі вчені вважають, що застосування ядерної зброї порушує Санкт-Петербурзьку декларацію та Гаазьку конвенцію, оскільки більш традиційні концепції спричинять непотрібні страждання.

Будь-яка зброя, підірвана поблизу цивільних, призведе до втрат, пов'язаних із військовими цілями, для яких така зброя використовується. Навіть застосування мінімального заряду ядерної зброї не може само по собі запобігти непотрібним руйнуванням для досягнення військових цілей. Крім того, довготривалий вплив ядерної радіації на безпосередніх жертв та їхніх нащадків, безумовно, не виправдовує будь-яких військових цілей. Нарешті, у разі ядерної атаки жертви опинилися б у надзвичайно забрудненій зоні. У результаті адекватне медичне обслуговування та лікування будуть неможливими, що спричинить додаткові страждання, які можна назвати «непо-

трібними» за будь-яким визначенням цього терміну. Тому ми вважаємо, що більшість випадків використання ядерної зброї порушує заборону на заподіяння непотрібних страждань.

Беручи до уваги масштабну та невибірккову зону руйнування, викликану застосуванням ядерної зброї і залишкові генетичні наслідки радіоактивних опадів, неможливо зробити висновок, що використання ядерної зброї передбачає лише обмежену частку сили, необхідної для ослаблення ворога [18].

Другий аргумент про те, що використання ядерної зброї порушить гуманітарні принципи, стосується Женевського газового протоколу 1925 року (далі Протокол) [18]. Протокол приймає загальне визнання того, що використання отруйних чи інших газів і всіх інших пов'язаних речовин під час ведення війни є незаконним згідно з міжнародним правом. Держави, які порушують цей принцип, не можуть скористатися традиційними засобами правового захисту, передбаченими міжнародним правом; використання такої зброї категорично заборонено. Сполучені Штати Америки та Радянський Союз були учасниками Конвенції, як і багато інших країн. Завдяки високому ступеню відповідності Протоколу та його широкій термінології, останній «безсумнівно стає декларацією звичаєвого права» [15, с. 28] і тому є обов'язковим навіть для держав, які не підписали його.

Формулювання Протоколу є широким і, отже, допускає різні тлумачення. Прихильники ідеї, що ядерна зброя виходить за межі Женевського газового протоколу, стверджують, що порівняння зброї, застосуванню якої Протокол має запобігти, з революційною ядерною зброєю є сумнівною пропозицією, оскільки хімічна зброя, згадана в Женевському протоколі про отруйний газ, має одну спільну рису, яка відрізняє її від сучасної зброї [19].

По-друге, з наукової точки зору, радіоактивні опади від застосування ядерної зброї впливають лише на зовнішні частини тіла і тому не можуть вважатися токсичними згідно з Протоколом [18, с. 25]. Крім того, ця позиція підтверджується тим фактом, що шкідливий пил швидко втрачає свою радіоактивність і більше не вважається токсичним. А, отже, і заподіяна шкода буде мінімальною. Зрештою було виявлено, що є зброя, яка розроблена для створення мінімальної кількості радіоактивних опадів і що більшість смертей можуть бути спричинені вибуховою хвилею [20].

Незважаючи на ці аргументи, ядерна зброя, на нашу думку, підпадає під заборони Женевського газового протоколу. Аргумент про те, що Протокол не поширюється на ядерну зброю (що б не вважали його розробники), суперечить аргументу про те, що коли правила формулюються в загальних рисах, вони повинні застосовуватися широко. Обмеження його застосування аналогічно тлумаченню старих правил дорожнього руху для обмеження терміна «транспортний засіб» кіннями та возами [21, с. 523].

Широке формулювання Протоколу, що забороняє «отруйні та інші гази», подібні речовини, на наш погляд, свідчить про те, що таке вузьке тлумачення Конвенції не було наміром його укладачів.

Тому ми вважаємо, що сфера дії заборони Протоколу є настільки всеохоплюючою, що вона охоплюватиме будь-яку зброю, яка діє подібно до отруйного газу чи бойових мікроорганізмів. Оскільки характеристики зброї визначають, чи вона заборонена, наслідки радіоактивного забруднення зроблять ядерну зброю незаконною незалежно від того, чи є це випромінювання газом, рідиною чи твердою речовиною. З огляду на це, є вагомими підстави припускати, що вплив радіації або радіоактивних опадів на людину може спричинити симптоми та наслідки, які неможливо відрізнити від отруєння, і певним чином є більш серйозними, включаючи захворювання з пізнім початком і генетичні дефекти.

Нарешті, аргумент про те, що вплив радіоактивних опадів є «мінімальним» або «незначним», не має особливого значення для визначення легальності застосування ядерної зброї, оскільки Протокол забороняє використання будь-якої речовини, на яку поширюються її умови, незалежно від ступеня завданої шкоди. Таким чином, можлива шкода, заподіяна зброєю, не є підставою для розслідування з метою визначення того, чи порушив актор Протокол.

Іншим принципом гуманності, якому може загрозувати застосування ядерної зброї, є неможливість вибіркковості дії ядерної зброї щодо комбатантів та цивільних осіб. Імунітет некомбатантів від нападу противника є загально визнаною нормою міжнародного права [21, с. 320]. У 1923 році в Гаазькому проекті правил ведення повітряної війни було зазначено, що дозволені лише військові цілі, і то тільки якщо їх можливо атакувати без вибіркковості. Цей принцип згодом було включено до Женевського протоколу 1977 року про застосування гуманітарного права, що

застосовується під час збройного конфлікту [22]. Однак, наприклад, позиція уряду США полягає в тому, що випадкові жертви серед цивільного населення внаслідок бомбардування військових цілей є допустимими. Якщо припустити, що ядерний удар по військовій цілі поблизу населеного пункту є незаконним, все ще існує теоретична можливість нанесення обмеженого удару з обмеженим впливом, який не порушував би Проект правил ведення повітряної війни або Протокол 1977 року [15, с. 230].

Всупереч думці про те, що Проект правил і Протокол 1977 року не обмежують поведінку держави, деякі науковці відзначають, що, незважаючи на відсутність обов'язкової сили в обох конвенціях, передбачається, що обидва документи відображають поточний стан звичаєвого права [15, с. 566–570]. Якщо конвенція є декларативним положенням звичаєвого права, положення є обов'язковими, навіть якщо договірні сторони їх не ратифікували. Стосовно Протоколу 1977 року, як зазначено у Віденській конвенції, міжнародне право вимагає, щоб держави, які підписали, але не ратифікували міжнародну угоду, утримувалися від дій, які б поставили під загрозу об'єкт і мету договору [23].

Хоча дехто вважає [24], що ядерну зброю теоретично можна використовувати для уникнення невідбратної шкоди жертв, на практиці таке застосування навряд чи можливе. Навіть якщо припустити, що таке застосування імовірно, немає сумніву, що переважна більшість ядерних ударів порушила б цей принцип.

Застосування ядерної зброї також стосується територій держав, які не беруть участь у збройному конфлікті. Міжнародне право вже давно визнає два взаємопов'язані принципи: по-перше, воюючі сторони не можуть поширювати сферу бойових дій на територію нейтральних держав; по-друге, нейтральні держави мають право перешкоджати воюючим сторонам проникнути на свою територію [25].

Порушення територіальної цілісності нейтральних держав абсолютно заборонено; це не може бути виправдано застосуванням будь-яких традиційних засобів правового захисту, передбачених міжнародним правом. Логічне розширення цих правил припускає, що міжнародне звичаєве право підтримуватиме позицію, згідно з якою «використання ядерної зброї за обставин, коли користувач знає, що вона неминуче завдасть шкоди нейтральним сторонам, має вважатися порушенням міжнародного права, і якщо воно стосується вбивства невинних осіб, це явний військовий злочин» [16, с. 319]. Гаазька конвенція втілює ці принципи у своєму тексті, зазначаючи наступне: «Територія нейтральних держав є недоторканою» (стаття 1).

Таким чином, теоретично законними є лише найбільш обмежені потенційні види використання ядерної зброї, тоді як переважна більшість потенційних застосувань явно порушує звичаєве міжнародне право та Гаазьку конвенцію.

Висновки. Незважаючи на те, що не існує обов'язкової міжнародної конвенції, яка б прямо забороняла використання будь-якої ядерної зброї, є багато вагомих аргументів, що будь-яке таке використання порушує матеріальне звичаєве міжнародне право. При будь-якому застосуванні, крім найбільш обмеженого, ядерна зброя, безсумнівно, порушує один або декілька принципів гуманності, розглянутих у статті.

Переважна більшість потенційних застосувань ядерної зброї створить загрозу територіальній цілісності інших держав та призведе до непотрібних жертв. Навіть якщо застосування ядерної зброї обмежене, немає гарантії, що несприятливі погодні умови або технічні помилки не призведуть до порушення територіальних законів нейтральних держав. Ці дві заборони дають нам підстави зробити висновок, що будь-яке застосування ядерної зброї буде порушенням позитивного міжнародного права.

Список використаних джерел:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй. Організація Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unic/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення 12.09.2023).
2. Nuclear Weapons, International Law and the World Court: A Historic Encounter. URL: <https://www.jstor.org/stable/2954141> (дата звернення 12.09.2023).
3. The Case Of The S.S. Lotus. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_10/30_Lotus_Arret.pdf (дата звернення 12.09.2023).

4. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. Наказ, Інструкція, Інформація. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення 12.09.2023).
5. The Nuclear Collision Course: Can International Law Be of Help. URL: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2296&context=djilp> (дата звернення 12.09.2023).
6. Заборона ядерної зброї / В.Н. Денисов // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-17241> (дата звернення 12.09.2023).
7. Услиста Ю.А. Використання ядерної зброї: ілюзія миру [Текст] / Ю.А. Услиста, Ю.О. Ольвінська // Статистика – інструмент соціально- економічних досліджень: збірник наукових студентських праць. Випуск 2. – Одеса, ОНЕУ. – 2016. – С. 148–155.
8. Федина С. Перспективні напрями розвитку теорії і практики миру в сучасних міжнародних відносинах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: електрон. наук. фахове вид.* 2013. URL: https://eprints.ua.edu/3159/1/Sofia%20Fedyna_NZ_Vur_3.pdf (дата звернення 12.09.2023).
9. Міжнародне право: *навч. посіб.* / за ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 336 с.
10. Теорія міжнародного права : навчально-методичний *посібник* / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон: Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.
11. Next Steps to Universal Nuclear Disarmament. URL: <https://www.un.org/en/chronicle/article/next-steps-universal-nuclear-disarmament> (дата звернення 12.09.2023).
12. Декларація про відміну вживання вибухових та запальних куль. Санкт-Петербург, 29 листопада 1868. *Міжнародне право. Ведення військових дій: Збірник Гаазьких конвенцій та інших міжнародних документів.* 4-те вид., доповн.-Київ.:Міжнародний комітет Червоного Хреста, 2014. С. 275-276.
13. Еволюція норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34096 (дата звернення 12.09.2023).
14. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 12.09.2023).
15. On Nuclear Weapons: Denuclearization, Demilitarization and Disarmament. URL: <https://www.cambridge.org/ua/universitypress/subjects/law/public-international-law/nuclear-weapons-denuclearization-demilitarization-and-disarmament-selected-writings-richard-falk?format=HB> (дата звернення 12.09.2023).
16. Legality of the threat or USE of nuclear weapons. URL: <https://www.un.org/law/icjsum/9623.htm> (дата звернення 12.09.2023).
17. Ядерні доктрини: у яких випадках країни можуть використати ядерну зброю. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/09/26/infografika/polityka/yaderni-doktrynu-yakux-vypadках-krayiny-mozhut-vukorystaty-yadernu-zbroyu> (дата звернення 12.09.2023).
18. Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/bio/1925-geneva-protocol/> (дата звернення 12.09.2023).
19. Some Legal Aspects of the Use of Nuclear Weapons. URL: <https://www.jstor.org/stable/756964> (дата звернення 12.09.2023).
20. Радіаційне опромінення та забруднення. URL: <https://www.msmanuals.com/uk/professional/injuries-poisoning/radiation-exposure-and-contamination/radiation-exposure-and-contamination?ruleredirectid=465> (дата звернення 12.09.2023).
21. Public International Law. URL: <http://www.lapres.net/brownlie.pdf> (дата звернення 12.09.2023).
22. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Протокол, Міжнародний документ, Правила від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 12.09.2023).
23. Віденська Конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU97412> (дата звернення 12.09.2023).

24. Що таке тактична ядерна зброя і чи може росія її застосувати проти України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63000929> (дата звернення 12.09.2023).
25. Основні документи міжнародного гуманітарного права. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/doc_2023-03-16_23-20-56.pdf (дата звернення 12.09.2023).